

І. А. Швець

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИЯВЛЕННЯ ВПЛИВУ МІСТОБУДІВНИХ ЧИННИКІВ НА УТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ САКРАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ МІСТА

Місто є складним багатоаспектним утворенням, матеріально-просторовий прояв якого — природно-ландшафтні та антропогенні елементи — є середовищем життєдіяльності людей. Духовна сфера міста виявлена об'єктами культури, освіти, релігії. Храми, культові об'єкти, як матеріальне вираження сакральної сфери (*“духовне духовного” [2, 128]*), утворюють у місті специфічну мережу, для якої характерна як конфесійна, типологічна різноманітність, так і цілісність при протиставленні її світським компонентам.

У теперішній час відновлення релігійної свободи, після тривалого періоду де-сакралізації українських міст, постає завдання відновити повноцінність духовного компоненту їх архітектурно-розпланувальної структури міста. Для повноцінного розвитку мережі сакральних об'єктів міста необхідне усвідомлення цілісності досить складної, але єдиної мережі храмів і сакральних об'єктів, і виділення особливої галузі містобудування.

Розвиток релігійних об'єктів українських міст, і зокрема Дніпропетровська,

приклад якого тут наводиться, ставить певні проблеми і завдання. Провідним зумовлюючим чинником виступає необхідність задоволення релігійних потреб віруючих у достатній кількості храмів потрібної місткості. Отже, можлива побудова нового храму; відтворення чи відновлення втраченого храму (якщо місце вільне і є потенційно вигідним); повернення не функціонуючого храму. При цьому необхідне виччення рівня потреб громади і об'єктивних можливостей міста. А при побудові нового храму є важливим визначення критеріїв вибору місця релігійного та містобудівного характеру. Суттєвим є визначення містобудівної ролі існуючих історичних храмів у нових умовах, новозбудованих храмів й тих, що будуються. Виділення в архітектурно-розпланувальній структурі міста видів і типів сакральних об'єктів за різними критеріями.

Містобудівна наука достатньо об'ємно вивчила і вивчає різні аспекти розвитку міст, регіонів і територій. Однак саме дослідження сакрального компоненту міста, у матеріальному і в змістовному його вираженні, лише починає розроблятися останні кілька років [2]. Дослідження конкретних міст дотепер в Україні обмежуються з одного боку історико-містобудівними, містобудівними аспектами, а з іншого — історичними, красзнавчими аспектами. Щодо Дніпропетровська містобудівний аспект — без виділення релігійного елементу виражений переважно у передпроектних дослідницьких роботах [3], ТЕО генеральних планів (до 1992 р.), та небагатьох наукових публікаціях. Дослідження з історії краю [1, та ін.], релігійно-історичні; з точки зору виявлення храмів як пам'яток архітектури та розробки історичних довідок окремих об'єктів. При цьому методичні підходи різних наук, при їх виваженому поєднанні, можуть застосовуватись для формування специфічної методики дослідження мережі сакральних об'єктів конкретного міста та міст взагалі.

Мережу храмів, сакральних місць і об'єктів великого міста складають існуючі тепер сакральні об'єкти — діючі (історичні та новозбудовані) храми, також свого часу вилучені, не діючі за призначенням храми; та сакральні місця втрачених храмів й сакральні місця і споруди давніх, дорелігійних культур. Окрім того, нами виділено т. зв. "квазісакральні" об'єкти — місця, або об'єкти не богослужбового призначення, які деколи носять своєрідний сакральний зміст¹. Храми й монастирі, як архітектурні об'єкти, є просторово найбільш виразними серед інших сакральних об'єктів, тому для нас важливо виділити їх як окремий тип.

Цілісна просторова мережа сакральних об'єктів є розвинутою системою, утворюючи елементи — різноманітні мережі. Функціонування цієї системи забезпечують зв'язки — зовнішні і внутрішні, прямі й зворотні. Отже, мережа сакральних місць і об'єктів міста розвинута (1) типологічно — за віровизнанням (різні християнські, іудейські, мусульманські, язичницькі тощо) та за ієрархією й за характером функціонування; (2) розвинута у часі, включаючи існуючі тепер сакральні об'єкти, та втрачені храми і нецерковні об'єкти — сакральні місця; (3) розвинута просторово, співставляючись з іншими містобудівними компонентами.

¹ Колись такими були перевози й лоцманські пристані як вузлові ділянки складного шляху — суходільного чи водного; міська брама, різні ландшафтні об'єкти тощо.

На території міста й регіону утворюється декілька мереж храмів і об'єктів різних віровизнань, що функціонують за внутрішніми принципами релігійної громади. Це відображає поліконфесійність або мультирелігійність населення міста. Кожна релігійна конфесія утворює ієрархізовану мережу, яка включає об'єкти з різним характером функціонування та з різним духовним значенням.

Дещо розширене з точки зору релігійної суті поняття “сакральних об'єктів” зумовлене потребою виділити об'єкти, важливі для визначення архітектурно-просторових аспектів духовності міста — на основі опозиції сакрального-світського. Просторовий, містобудівний аспект мережі сакральних місць і об'єктів, являє собою складну систему чинників, зв'язків і проявів. Кожен храм, кожна мережа храмів, всі об'єкти міста разом та всі об'єкти регіону пов'язані зі структурними елементами відповідних заселених територій різних рівнів — з кожним окремо й зі всіма разом. Відповідно до зв'язків з природно-ландшафтною основою, функціонально-розпланувальною структурою, з розплануванням каркасу міста, архітектурно-просторовою структурою, із візуальним, біопсихологічним і сакральним образом міста, утворюються своєрідні просторові мережі сакральних об'єктів, — наприклад один об'єкт може належати до різних мереж і відігравати різні ролі. Зв'язки між сакральними елементами та з іншими компонентами існують у кожному аспекті мережі і саме вони мають бути предметом дослідження.

Методологія дослідження містобудівної мережі сакральних місць і об'єктів повинна ґрунтуватись як на загальнонаукових підходах (системному, багатofакторного аналізу тощо). А також на відомих підходах містобудівної науки, при врахуванні специфічності об'єкту¹ — еволюційний, культурологічний підхід, географія.

У тій же мірі, у якій кожне місто є унікальним з оригінальним поєднанням і взаємодією неповторних його просторових компонентів й соціальних, історичних, ментальних, релігійних, функціональних проявів, у тій же мірі будуть оригінальними й підходи до вивчення різних його аспектів, і особливо мережі сакральних об'єктів. Приклад міста Дніпропетровська у певній мірі є характерним: з функціональної й політико-адміністративної точки зору — це одне з мільйонних містобласних центрів України, з потужною промисловою базою; з точки зору розташування — велике прирічкове місто, на обох берегах Дніпра, у степовій фізико-географічній зоні; з історичної точки зору — порівняно молоде місто (понад 200 р., та не більше 120 р. активної урбанізації), при вивченні історії якого значна увага приділяється освоєнню території та подіям до заснування міста. З точки зору розвитку мережі сакральних об'єктів є характерним значний вплив домиських об'єктів, а також втрата значної кількості храмів за період радянської влади². Функціонування Дніпропетровська, як і кожного крупного міста поширюється на зону його впливу, отже потрібне врахування ландшафтно-урбаністичного контексту — агломерації.

¹ До якої залучається релігієзнавство, етнологія, історія, соціальна психологія.

² На території теперішнього міста було закрито 35 храмів, зруйновано 21 храм, лише 8 храмів функціонувало, та 14 використовувалось не за призначенням.

Одним з найважливіших аспектів є історичне вивчення мережі сакральних об'єктів, виявлення об'єктивних і суб'єктивних чинників та принципів традиційного її формування. Його предметом є просторові, конфесійні, ієрархічні, типологічні особливості еволюції мережі сакральних об'єктів минулих періодів, актуальний її уклад та перспективні можливості її майбутнього розвитку. У особливостях, принципах, факторах складення сакральної мережі проявляється постійна і безперервна спадковість як етносоціального, так і просторового розвитку регіону й міста. Історична мережа відображає, виявляє внутрішні ресурси конкретної території і визначає “каркас” її майбутнього освоєння, у тому числі й сакрального освоєння.

Матеріально-просторові властивості міста в цілому проявляються у синтезі *існуючих* природно-ландшафтних просторів з *перетвореними* природними елементами та *утвореними* урбаністичними елементами, якими є й храми.

Найсуттєвішими об'єктивними чинниками розміщення храмів як при виборі місця для заснування нового, так і визначення ролі вже існуючого храму та того, що відтворюється на історичному місці, є природні умови та умови “другої природи” — розпланувальна структура. “Набір” і міра впливу тих чи інших чинників відрізняються у кожному місті й регіоні та змінюється у часі. Так виявлено характерні для Придніпровського регіону особливості зміни факторів заселення території і розвитку релігійної мережі. При ранньому освоєнні, поселення та їх храми розвиваються разом і освоюють природне середовище згідно його властивостей. Далі на розміщення храмів впливає існуюче розпланування, але природно-ландшафтні чинники усе ж відіграють визначальну роль. При сучасному рівні урбанізації, на різних територіальних рівнях по-різному, на вибір місця для храму, поряд з потребами, впливає у першу чергу існуюча структура міста.

Для дослідження мережі сакральних об'єктів, суттєвим є виділення просторових рівнів — “ступенів наближення” при розгляді. Як вже зазначалось, вплив містобудівних чинників на розміщення храмів залежить від масштабу простору, також і особливості візуального сприйняття міського середовища, яке важливе для композиційного аналізу, відрізняються в масштабі міста, регіону чи безпосереднього оточення. Отже, у кожному конкретному місті, згідно природних і планувально-структурних умов важливо виділити ступеневий ряд просторових масштабів. Для Дніпропетровська із зоною впливу виділено чотири рівня: (1) “регіональний” масштаб — зона впливу Дніпропетровська (Дніпропетровсько-Дніпродзержинсько-Новомосковська агломерація). (2) “макрорівень” — масштаб теперішнього міста¹ та значного природно-просторового комплексу (долина ділянки Дніпра, заплава, вододільне плато тощо); (3) “мезорівень” — у межах міського планувального району або окремого природно-просторового комплексу (долини притоку Дніпра, пагорбу тощо); (4) масштаб середовищний (“мікропростори”) — простори, обмежені як правило найближчим оточенням конкретного об'єкту чи їх групи — планувально-структурний елемент, вузол, чи природний елемент (які проте можуть бути різних розмірів).

¹ До заснування міста ця ж територія сприймається як “мезорегіональний” рівень, але для цілісного дослідження важливе універсальне виділення.

При дослідженні функціональних, компоновальних, композиційних взаємозв'язків мережі сакральних об'єктів з іншими просторовими компонентами міста можливо застосовувати два підходи. З точки зору морфології компонентів природи (форми рельєфу, акваторії тощо) й міського планування (забудови) — вивчається їх морфологічне співвідношення між собою та з мережею сакральних об'єктів. З точки зору структурного каркасу природного і урбанізованого компонентів (елементи, осі, зв'язки, вузли) — проявляється інший, своєрідний зв'язок з ними сакральних об'єктів. У Дніпропетровську з точки зору морфології виділено, наприклад, долинні й височинні елементи рельєфу, великі й малі акваторії, а природний каркас формується вздовж долини Дніпра з долинами притоків. Відповідно вивчаються й зв'язки з ними мережі храмів. Розпланувальна структура на предмет ролі у ній храмів, може вивчатись як поєднання шести великих планувальних районів, або як лінійний структурний каркас поздовжніх і поперечних зв'язків та вузлів-центрів.

Сакральні об'єкти, будучи найсуттєвішими конституентами духовності міста, виконують поряд з власне сакральною ряд підпорядкованих їй містоформуючих функцій: інформативно-знакову, соціально-психологічну, естетичну, архітектурно-просторові, планувальні функції, культурологічну [2]. Можна говорити про дві ґрунтовні власне містобудівні функції храмів — планоструктуруючу і простороформуючу. Планоструктуруюча роль полягає у зв'язку храмів з функціональною і композиційною організацією міського плану, його структурного каркасу. Простороформуюча роль пов'язана з функціональною ієрархією системи міських просторів та з візуально-композиційними аспектами простору міста. При цьому кожна містоформуюча функція храмів, яка підлягає вивченню і визначенню, проявляється у двох аспектах — діяльнісному або соціально-функціональному та у просторово-композиційному. Так, діяльнісний аспект планоструктуруючої ролі храмів пов'язаний з тим, що вони є фокусними "об'єктами обслуговування", у чомусь аналогічними громадським об'єктам. У естетичному аспекті проявляється характер композиційних зв'язків храмів з природними та існуючими розпланувальними елементами. Діяльнісний аспект простороформуючих функцій храмів, як об'єктів тяжіння відповідних етноконфесійних й релігійно-територіальних громад, проявляється у вирізненні й організації відповідної ступеневої системи міських просторів — районів, парафій. Візуальний, естетичний аспект пов'язаний з образно-просторовим потенціалом середовища міського ландшафту і ролі у ньому сакральних об'єктів.

У визначенні містобудівної ролі сакральних об'єктів має суттєве значення їх роль у створенні образу міста. Візуально-просторовий образ міста розвивається у сакральний образ, коли у ньому присутні елементи, що виражають духовність, з яких найбільш виразними є саме храми. При їх відсутності, сакральний образ інколи підмінюється іншими образами, що ґрунтуються на емоційному впливі, будемо вважати, домінуючих просторових елементів. Так, нам відомий приклад Дніпропетровська як "промислового гіганта", хоча він і має виразну природно-просторову основу, своєрідну забудову, й також своєрідну мережу сакральних місць і об'єктів. Просторова, психологічна, історична багатомірність образу кожного міста, регіону виявляє відповідні особливості їх сакрального образу.

Вивчення мережі сакральних місць і об'єктів потребує своєрідного міждисциплінарного підходу, що відрізняється від традиційних у містобудуванні. Ускладнення методології відбувається не стільки за рахунок збільшення її у об'ємі, скільки завдяки специфічності застосування різноманітних методів. Завдання не тільки відновлення звичної ролі храмів, а й пошуку якоїсь інакшої їх просторової ролі у сучасному міському середовищі, потребує як еволюційного так і структурного містобудівного дослідження загальних і конкретно-регіональних принципів утворення мережі храмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дніпропетровськ: віхи історії. — Дніпропетровськ, 2001.
2. Криворучко Ю.І. Сакральні об'єкти у архітектурно-розпланувальній структурі міст України: проблеми дослідження та проектування.// Книга міст Галичини — НУ "ЛП", 1999. — С.120-129.
3. Рекомендации по архитектурно-планировочному формированию центра Днепропетровска. — Днепрогражданпроект, 1976 (рукопись).
4. Яргина З.Н., Косицкий Я.В., Владимиров В.В. Основы теории градостроительства. — М, 1986.